بەشی چوارەم

باشووری میزۆپۆتامیا تا چاخە مێژووییەکان

چیاکانی وڵاتی میزۆپۆتامیا و باکووری، بەشێکن لە زنجیرە چیاکانی زاگرۆسی کوردستان، ئەم زنجیرە چیایانە هەر لە سەرەتای چاخە جیۆلۆجییە کۆنەکانەوە دروست بوون. لە باشووری میزۆپۆتامیادا، واتە لە خوار زنجیرە چیای حەمرینەوە کە ئەمیش بەشێکی زنجیرە چیای زاگرۆسە، بریتییە لە دەشتێکی گەورەی پان و بەرین کە درێژاییەکەی زێتر لە (٦٥٠) کیلۆمەتر دەبێت و بەدەشتی لیتەیی بەنێوبانگە. زانا جیولۆجییەکان دەڵێن کە ئەم ناوچەیە پێش (٦٠) ملیۆن ساڵ یەکپارچە ئاو بووە کە بەنێوی دەریای جیۆلۆجیی (تیثس – TETHYS) نێوی دەرکردووە[1].

باکووری ئەم دەریا جیۆلۆجییە بریتی بووە لە چیاکانی کوردستان. کۆنترین کەناری ئەم دەریایە کە لەلایەن زانایانی جیۆلۆجییەوە دۆزرابێتەوە کەنارەکانی ناوچەی سەنگەسەری نزیک شاری سلێمانییە، پاشان ئەم دەریایە بەرەبەرە پاش چەندین ملیۆن ساڵ بەهۆی ئەو قوڕ و لیتەیەی کە هەردوو رووباری دیجلە و فورات و لکەکانیان لە کاتی لافاودا هێناویانە، دەشتی لیتەیی دروست بووە کە مێژووی ئەم دەشتە لیتەییە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی بلایستۆسین. پاشان کەناری ئەم دەریایە زێتر بەرەو خوار چووە، هەتا ناوچەکانی (بەلەد و سامەڕا) کە لەوێش کەنارەکانی دۆزراوەتەوە[2].

ئەو رایانەی کە لەپێشەوە باس کران کورتەی تیۆرییەکەی زانای ئارکیۆلۆژیی بەنێوبانگ (دی مۆرگان)ە. لەپاش ساڵی ١٩٥٠وە ئەم تیۆرییەی دی مۆرگان کەوتە بەر رەخنەی زانا جیۆلۆجییەکان، لەوانە (لیز و ڤالکۆن و رایت) کە ئەمان لەو بڕوایەدا بوون کە کەناری کەنداوەکە بەو شێوەیە وا دوور نەکەوتۆتەوە، بەڵکو هەر لە دەوروبەری ئەو ناوچانەی کەنارەکانی ئێستایدا بووە، بەڵام تاوەکو ئێستا بەتەواوەتی ساغ نەبووەتەوە ئایا کام تیۆرییەیان بەتەواوەتی راستە. چونکە زانا

جیۆلۆجییەکان وای بۆ دەچن کە ئەو کەنارانەی کە لە ناوچەکانی سەنگەسەر و بەلەد و سامەڕادا دۆزراونەتەوە، کەناری کەنداوەکە نییە، بەڵکو بریتییە لە رێڕەوە کۆنەکانی رووباری دیجلە.

هەرچۆنێک بێت تیۆرییەکەی دی مۆرگان ناتوانرێت بەتەواوەتی بەدرۆ بخرێتەوە چونکە چەندین بەڵگەی ماددی و زانستی پشتگیریی دەکات، لەوانە:

١- رێژەی ئەو قوڕ و لیتەیەی کە ساڵانە هەردوو رووباری دیجلە و فورات لە چیاکانی کوردستانەوە دەیهێنێت بە(١٠) بلیۆن تۆن دادەنرێت، ئەم رێژەیە پێنج ئەوەندەی ئەو قوڕ و لیتەیەیە کە رووباری نیل لە ماوەی یەک ساڵدا دەیهێنێت. ئەوەی شایانی باس بێت تەمەنی هەردوو رووباری دیجلە و فورات ملیۆنەها ساڵە، وابزانم ئەم تەمەنە ماوەیەکی باشە بۆ پڕبوونەوەی دەریای تیثسی جیۆلۆجی. باشە ئەگەر دەشتی لیتەیی ئێستا، کاتی خۆی دەریا نەبووبێت! ئەو هەموو قوڕ و لیتەیە چیی بەسەر هات؟!...

٢- بوونی رێژەیەک لە پەترۆڵی زۆر لە ناوچەکەدا ئەوە دەسەلمێنێت کە کاتی خۆی ئەم ناوچانە دەریابوون و چەندەها گیانەوەری مەزنی ئاویی دایناسۆر ئاسای تێدا ژیاوە و زستانان بوون بەژێر قوڕ و لیتەی هەردوو رووبارەکەوە و لە ئەنجامی پەستان و گەرماییەکی زۆردا بوونەتە پەترۆڵ. لێکۆڵینەوە جیۆلۆجییەکانی ئەم سەردەمە سەلماندوویانە کە پەترۆڵ لە ئەنجامی پەستان و گەرمایی زەوییەوە پەیدا دەبێت، کە دەیخاتە سەر ئەو گیاندار و دار و درەختانەی کە بەهۆی گۆڕانە سروشتییەکانەوە دەکەونە ژێر زەوی. دیارە هیچ بەڵگەیەکی جیۆلۆجیی ئەوتۆش بەدەستەوە نییە کە ناوچەی دەشتی لیتەیی لە کۆندا جەنگەڵستان بووبێت، هەروەکو جەنگەڵستانە کۆنەکانی ناوچەی باکۆی ئازربایجان، کە بوونەتە هۆی دروستبوونی پەترۆڵێکی بێ ژمار لەو ناوچانەدا.

کەواتە ئەو پەترۆڵە زۆرەی کە لە ناوچەی دەشتە لیتەییەکانی باشووری

میزۆپۆتامیادا هەیە لە ئەنجامی گیانەوەرە مەزنەکانی دەریای تیسی جیۆلۆجییەوە دروست بووە.

٣- بوونی ئەو هەموو هۆڕ و زەلکاوانەی دەشتی لیتەیی زێتر راستیی تیۆرییەکەی دی مۆرگان دەسەلمێنێت. وەکو هۆڕی حەممارِ و حوێزە و چەندانی تر، ئەوە دەگەیەنێت کە ئەم ناوچانە کاتی خۆی هەمووی ئاو بوون و ئەم زەلکاوانەش پاشماوەی ئەو دەریا جیۆلۆجییەن کە تاوەکو ئێستێ پڕ نەبوونەتەوە.

٤- دووری ئەو کەنارانەی کە دۆزراونەتەوە بەتایبەتی کەناری سەنگەسەر لە رێڕەوی ئێستای رووباری دیجلەوە کە سەدان کیلۆمەتر لێوەی دوورە، رای ئەو زانا جیۆلۆجییانە بێ هێز دەکات کە رەخنەی لە تیۆرییەکەی دی مۆرگان دەگرن.

٥- نەدۆزرانەوەی هیچ کەرەستەیەکی شارستانی کە هاوکات بێت لەگەڵ ئەشکەوت و ناوچەکانی تری کوردستاندا، زێتر رایەکەی دی مۆرگان پتەوتر دەکات و ئەوە دەسەلمێنێت کە ناوچەکە کاتی خۆی ئاو بوویێت. تەنانەت ئێسکی گیانداریکی کێویشی لێ نەدۆزراوەتەوە کە تەمەنی بگەرێتەوە بۆ چاخە جیۆلۆجییە کۆنەکان. لەم بارەیەوە پرۆفیسۆر هاری ساکز دەڵێت: هیچ بەڵگەیەکی ئەوتۆ بەدەستەوە نییە کە لە چاخی بەردینی کۆن و نوێدا مرۆڤی کۆن نیشتەجێی دەشتی لیتەیی بوویێت، بەڵام ئەو تەنها پارچەیەی کە دەگەرێتەوە بۆ چاخی بەردینی کۆن کە لە ناوچەی حەوزی دەریاچە کۆنەکەی نزیک کەربەلاوە دۆزراوەتەوە، بەهۆی لافاوی ئاوی فوڕاتەوە لە چاخی بەردینی کۆندا گوێزراوەتەوە بۆ ئەو دەریاچەیە و مرۆڤی کۆن لە چاخە بەردینەکاندا لەم ناوچەیەدا تەنها لە ئەشکەوتەکانی باکووری دەشتی لیتەییدا - واتە کوردستان - ژیاوە(٣).

٦- تیۆرێکی جیۆلۆجیی تر دەربارەی ئەم کەنداوە هەیە کە دەڵێت، لە کۆندا هەردوو رووباری دیجلە و فوڕات بەیەکەوە نەرژاونەتە نێو کەنداوەکەوە، هەروەکو چۆن ئێستێ ئەم دوو رووبارە بەهۆی (شەت

ئەلعەرەب)ەوە لە قوڕنە بەیەکەوە دەرژێنە ناوی. ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە کاتی خۆی کەناری کەنداوەکە کەوتووەتە باکووری قوڕنەوە، ئەم تیۆرییە زێتر راستیی تیۆرییەکەی دی مۆرگان دەسەلمێنێت.

٧- هەروەها لە لیستی پادشا سۆمەرییەکاندا ئەوە هاتووە کە کەناری دەریاکە لاپاڵی چیاکان بووە، کە ئەم چیایانەش هەر دەبێت زاگرۆسی کوردستان بێت(٤).

دەربارەی دروستبوونی دەشتی لیتەیی ئێمە لە بەردەم ئەو دوو تیۆرییە داین، تیۆری (دی مۆرگان)و تیۆری (لیز و هاوبیرانی). بەپێی تیۆری دی مۆرگان ناوچەکە کاتی خۆی دەریا بووە، لە ئەنجامی قوڕ و لیتەی هەردوو رووبارەکەوە وردە وردە کەناری دەریاکە بەرەو خوار بووەتەوە و پاشان گیانەوەر و ئاژەڵی ناوچە شاخاوییەکانیش لەگەڵ کەنارەکەدا بەرەو خوار بوونەتەوە، ئینجا مرۆڤی ئەو ناوچانەش بەمەبەستی وەدەستخستنی شوێنێکی باشتر بۆ گوزەرانیان لەو دەشتە نوێیانەدا نیشتەجێ بوون، بەم مرۆڤانە دەگوترێت فوڕاتییە سەرەتاییەکان.

بەڵام بەپێی رای لیز و هاوبیرانی کە دەڵێن کەناری کەنداوەکە بەرەو خوار نەچووە، بەڵکو بەپێچەوانەوە لە ئەنجامی گواستنەوەی ئەو هەموو قوڕ و لیتەیەدا کەناری کەنداوەکە زیاتر بەرەو سەرەوە هاتووە. خۆ ئەگەر واش بێت ئەوا سەرکەوتنی کەناری کەنداوەکە رێی لە مرۆڤی چیاکانی زاگرۆس نەگرتووە کە بەرەو پێ دەشتەکان کۆچ بکەن، هەرچۆنێک بێت لە دەوروبەری هەزارەی پێنجەمی پ.ز. دا ئەو مرۆڤە چیاییانە بەرەو خوار بوونەتەوە و لە ناوچەی حەوزی فوڕاتدا نیشتەجێ بوون، تا بەرە بەرە بەتەواوەتی لە دەشتی لیتەییدا بڵاوبوونەتەوە. ئەوەی شایانی باسە و هەروەکو لە پێشەوە باس کرا ئەو زاراوانە و نێوی ئەو شارانەی کە دەگەرێتەوە بۆ زمانی ئەم فوڕاتییە سەرەتاییانە نە سۆمەرین و نە سامی، چونکە ئەم دوو نەتەوەیە یاخود ئەم دوو رەگەزە لەپاش هەزارەی پێنجی پ.ز. وە لە دەشتی لیتەییدا نیشتەجێ بوون و بەشداریی فوڕاتییە کۆنەکانیان کردووە لە شارستانێتی میزۆپۆتامیای کۆندا. لەبەرئەوە هیچ

نەتەوەیەک نییە وەک نەتەوەکانی چیاکانی کوردستان خاوەن بەڵگەی ماددی ئارکیۆلۆژی بێت بۆ ئەوەی ببنە باپیرە هەرە گەورەی فوڕاتییە سەرەتاییەکان. ئەم فوڕاتییە سەرەتاییانە تاوەکو چاخە مێژووییەکان بەتەواوی لە دەشتەکاندا مانەوە، لەپاش هاتنی سۆمەرییەکان و زێتر گەشەکردنی شارستانیی ناوچەکە لەسەر دەستیاندا، ئەم فوڕاتییە سەرەتاییانە لە بۆتەی ئەم سۆمەرییانەدا توانەوە و بوونە بەشێک لێیان، بەڕادەیەک کە زمانەکەی خۆشیان بیرچووەوە. تەنها چەند زاراوە و نێوی چەند شارێک نەبێت کە ئەویش بەهۆی پەڕینی ئەو زاراوانە بۆ زمانی سۆمەری و زمانە سامییەکان بەدەست ئێمە گەیشتوون.

بەڵام دەتوانین بڵێین کە دابونەریتی ئەم فوڕاتییە سەرەتاییانە کارێکی تەواوی کردە سەر سۆمەرییەکان، بەتایبەتی لە کاروباری ئایینیدا و پەرستنی خوداوەندی دایک و خوداوەندی خۆر لەلایەن سۆمەرییەکانەوە باشترین بەڵگەن بۆ ئەم کارتێکردنە، ئەگەرچی سۆمەرییەکانیش خۆیان لە رەسەندا خاوەنی ئەم باوەڕانە نەبووبێتن، هەروەکو لە دواییدا باسیان لێوە دەکەم.

پەراوێزەکانی بەشی چوارەم:

(١) ب. س. پ. لا، ١٥ تەها باقر.

(٢) ب. س. پ. لا، ١٨ تەها باقر.

(٣) ب. س. پ. لا، ٣٦ هاری ساکز.

(٤) ب. س. پ. لا، ٣٥، SAMUEL NOAH KRAMER.

بەشی پێنجەم

کێشەی سۆمەرییەکان و رای زانایانی ئارکیۆلۆژی

لە راستیدا زانیاری دەربارەی سۆمەرییەکان، کە بەشدارییەکی زۆر مەزنیان لە دروستکردنی شارستانیی دۆڵی رافیدەیندا کردووە درەنگ بەدەرکەوت، ئەگەر بێت و بەراوردیان بکەین لەگەڵ ئاشوورییەکاندا. هۆی ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە یەکەم پشکنین و هەڵکۆڵین کە لە عێراقی ئێستادا کرابێت لە پایتەختەکانی ئاشووردا کراوە، وەک نەینەوا و نەمرود[١].

لە نێوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە و لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانی رۆژهەڵاتناسی بەنێوبانگ (هتکس)ەوە هێماکانی نووسینی مێخیی سەر هەندێک تەختەگڵ و نووسراوە بەنێوبانگەکەی کێوی بێستون خوێندرایەوە، ئەم کارەی هتکس، بەکۆدێتایەک دادەنرێت لە زانستی مێژوودا، بەتایبەتی مێژووی کۆن و سەردەمی نووسینی مێخی. پاشان چەندین زانای تر پەرەیان بەخوێندنەوە و پەرچڤەکردنی ئەم تەختە گڵانە دا بۆ زمانە ئەوروپییەکان و بەهۆیانەوە زۆربەی گرێ کوێرە مێژووییە کۆنەکانی دۆزرایەوە و جگە لە تێکستە ئەدەبی و ئایینییەکان کە وەک ئاوێنەیەک وایە بۆ ژیانی رۆژانەی سۆمەرییەکان و ئەو نەتەوانەی کە پاش ئەمان لە ناوچەکەدا ژیاون.

هتکسی رۆژهەڵاتناس لەپێشدا لەو بڕوایەدا بوو کە زمانی ئەو تەختە گڵانەی کە مێژوویان بۆ پێش بابلی و ئاشوورییەکان دەگەڕێتەوە سامی بێت، بەڵام پاش دوو ساڵ پڕۆفیسۆر (ڕۆڵنسن) ئەوەی ئاشکرا کرد کە هەندێک لەو تەختە گڵانەی کە لە گردی قۆینجەقدا دۆزراوەتەوە بەدوو زمان نووسراون، زمانێکیان ئاشوورییە و ئەوی دیان لە کاتی خۆیدا هەندێک نێوی هەڵەی لێ نرا.

هەرچۆنێک بێت نێوی ئەو زمانە نادیارە نەدۆزرایەوە تاوەکو ساڵی

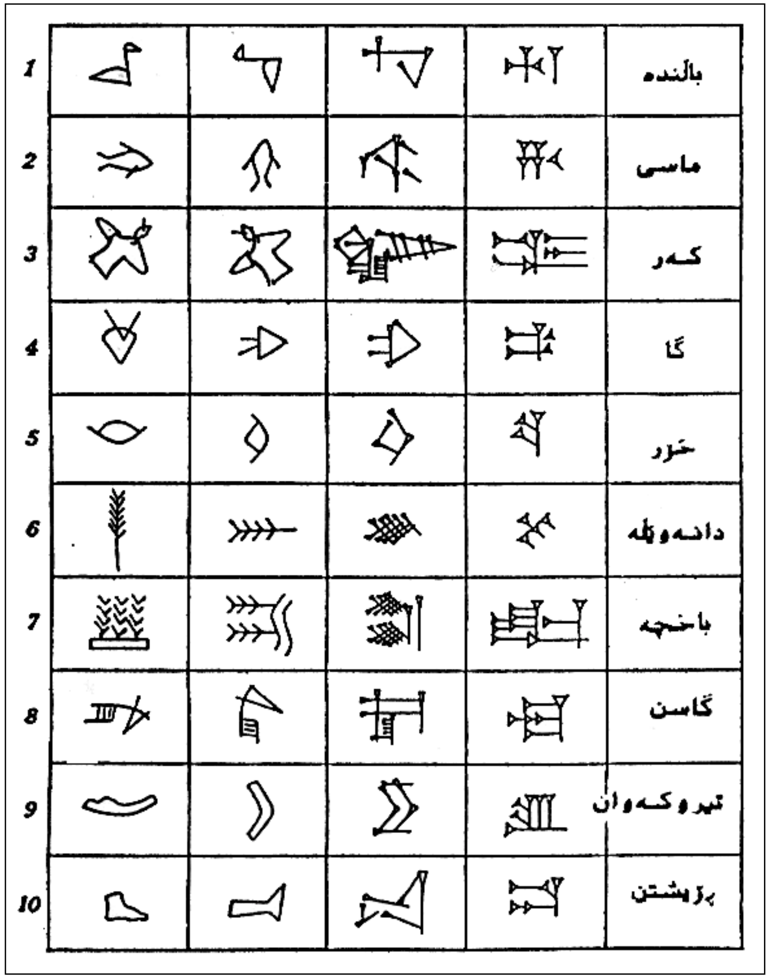

12 قۆناغەکانی گۆڕانی نووسینی مێخی

١٨٦٩. (ئەبرت)ی رۆژهەڵاتناس پاش خوێندنەوەی چەند تەختە گڵێک و بوونی نازنێوی (پاشای سۆمەر و ئەکەد) لەو نووسینە مێخییانەدا وای لێکدایەوە کە وشەی (ئەکەد) سامییەکان دەگەیەنێت جا ئەگەر بابلییەکان بن یاخود ئاشوورییەکان، لە کاتێکدا کە وشەی (سۆمەر) ئەوە دەگەیەنێت

کە گەلێکی نا سامی بن و ئەو زمانە نوێیەی کە لەسەر تەختە گڵەکانە بۆ ئەو گەلە دەگەڕێتەوە[٢]. بەو شێوەیە نێوی (سۆمەر و سۆمەرییەکان) جارێکی تر بۆ مێژوو گەڕایەوە پاش ئەوەی بۆ ماوەی چەند سەدەیەکی درێژ چووبوونە دەریای بیرچوونەوە.

هۆی ونبوون و لە بیرچوونەوەی نێوی (سۆمەر) دەگەڕێتەوە بۆ بارودۆخی سۆمەرییەکان خۆیان لە سەدە کۆنەکاندا. چونکە زانایانی زمانی سۆمەری دەڵێن کە لە سەردەمی بابلیی کۆنەوە و لە ئەنجامی رووخانی بنەماڵەی سۆمەرییەکانەوە زمانەکەشیان بەرەو نەمان چووە، دوا بنەماڵەی سۆمەرییەکان، بنەماڵەی ئوری سێیەم بوو کە لە دەوروبەری (٢٠٠٤) پ.ز دا کۆتایی هات.

تەورات کتێبی پیرۆزی جوولەکەکان. وەک سەرچاوەیەکی مێژوویی کۆن هەر لە دەمێکەوە مێژوونووسان بەکاریان هێناوە، لەبەرئەوەی نێوی زۆربەی شارەکان و پادشا کۆنەکانی رۆژهەڵاتی نزیکی تێدا هاتووە، بەڵام ئەم کتێبە بەهیچ جۆرێک نێوی سۆمەرییەکانی نەبردووە، تاکە وشە کە لە سۆمەرەوە نزیک بێت و لە تەوراتدا هەبێت وشەی (شنعار)ە کە ئەویش لەو بڕوایە دام پەیوەندیی بەسۆمەر و سۆمەرییەکانەوە نەبێت. ئەم وشەیە زۆر لە (ژەنگار – شنگار)ەوە نزیکە، کە هەر لە کۆنەوە نیشتمانی کوردە یەزیدییەکان بووە. بەڵام هەر لە تەوراتدا زاراوەی (کوش) هاتووە کە مەبەست لە کاشییەکانە و رەگەزێکی کۆنە کە لە کوردستاندا ژیاون.

هەر لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە و پاش دۆزینەوەی نێوی سۆمەر و پەی پێ بردنی هێمای زمانەکەیان، کەڵکەڵەی زانینی رەسەنی ئەم سۆمەرییانە کەوتە مێشکی زانا ئارکیۆلۆژی و مێژوونووسانەوە، چەندین پرسیار دەهاتە کایەوە، سۆمەرییەکان کێن؟ رەسەن و یەکەمین نیشتمانی دایک زادەیان کوێ بووە؟ زمانەکەیان سەر بەکام گرووپی کۆمەڵە زمانەکانە؟ ئایا هەر لە کۆنەوە لە دەشتی لیتەییدا ژیاون یان نا؟ سۆمەرییەکان سامین یاخود ئاری یان هەر رەگەزێکی تر؟ و چەندان پرسیاری تر، هەتا ئەم مەسەلەیە وای لێ هات نێوی نرا (کێشەی

سۆمەرییەکان) و لەلای هەندێکی تر بووە (سەیر و سەمەرەی سۆمەر) و هەندێک لە زانایان وایان لێ هات کە بڵێن دۆزینەوەی رەسەنی سۆمەرییەکان کارێکی بێ هوودەیە...؟!. هێندێکی تر دەیان گوت سۆمەر لە بنەڕەتدا بوونی نییە. زانایانی ئارکیۆلۆژی و ئەو مێژوونووسانەی کە لە مێژووی کۆنی ناوچەی خۆرهەڵاتی نزیکدا پسپۆڕن هەموویان لەسەر ئەوە رێککەوتوون کە سۆمەرییەکان رەگەزێکی سامی نین.

هێندێک لە مێژوونووسان دەڵێن کە سۆمەرییەکان کاتی خۆی لە ناوچەکانی دۆڵی (سند)ی هیندستانەوە بەئێران و ناوچەی کەنداودا کۆچیان کردووە و نیشتەجێی دەشتی لیتەیی بوون[٣]. هەروەها هێندێکی تریان رەسەنیان دەگەڕێننەوە بۆ باشووری بلوخستان[٤].

ئەوەی وای لەو مێژوونووسانە کردووە کە رەسەنی سۆمەرییەکان بەرنەوە سەر دۆڵی سند کە نەتەوەکانی هەراپای تێدا ژیاوە، لە یەکچوونی ئەو کەرەستە هونەری و شارستانییانەیە کە لە هەردوو ناوچەکەدا دۆزراوەتەوە، بەڵام پەیوەندیی زمانەوانیی نێوان سۆمەرییەکان و ناوچەی دۆڵی سند هێشتا روون نەبۆتەوە بەهۆی نەدۆزینەوەی هێماکانی نووسینی ئەم ناوچەیە.

دەربارەی بردنەوەی رەسەنی سۆمەرییەکان بۆ ناوچەکانی دۆڵی سند، پرۆفیسۆر پاکیزە رەفیق حیلمی دەڵێت: ساخ بۆتەوە کە ئارییە هیندییەکانی هندستان کە زمانەکەیان ناونراوە (سانسکریتی) سۆمەری بوون و لە وڵاتی سۆمەرەوە چوون بۆ هندستان نەک بەپێچەوانەی ئەوە. و ئەمە بەبەڵگە ئارکیۆلۆجی و فیلۆلۆجییەوە تۆمارکراوە. کە لە هەزارەی سێیەمدا سۆمەرییەکان بەبۆنەی - بازرگانییەوە - بەدەریادا چوون بۆ هندستان لە دۆڵی (سندو)دا ئاوەدانییێکی سەر بەئارییان دامەزراندووە، دوای ئەوە هەر بەشێک لە نەتەوە ئارییەکان کە لام وایە (ماد) بوون لە هەزارەی دووەمدا لە ئەفغانستانەوە دیسان چوون بۆ هندستان و لەوێدا بەناوی (ئاری)یەوە ژیاون کە لەو دەمەدا ئیتر هەموو نەتەوە ئارییەکان ناسراون وەک میتانی و خوری و، زمانی ئەم ئارییانە بوو کە ناونرا

سانسکریتی و بوو بەهۆی دۆزینەوەی خزمایەتی زمانە ئارییەکان و دابەشکردنی زمانان بەگوێرەی ئەو خزمایەتییە ناونانی زمانە هندوئەوروپاییەکان کە من ناوم نان (ئاریا ئەورووپی)[٥].

لە ساڵی ١٩٧٤ دکتۆر (بەندەک) لە زانکۆی (پۆینس ئیرس) لە کتێبەکەیدا بەنێونیشانی (الاعجوبة السومرية - سەیر و سەمەرەی سۆمەرییەکان)دا لە رەسەنی سۆمەرییەکان دواوە، کە زۆر بەڕاشکاوییەوە دەڵێت سۆمەرییەکان لە هەنگارياوە کۆچیان بۆ دەشتی لیتەیی کردووە و لە هەمووی سەیرتر ئەوەیە کە لە کتێبەکەیدا لیستەیەکی تێدایە کە دەیان زاراوەی سۆمەریی تیا کۆکردووەتەوە کە لە زمانی هەنگاریشدا بەهەمان واتا و بەهەمان فۆنەتیک بەکار دەهێنرێن، د. بەندەک لە کتێبەکەیدا نەخشەیەکیشی دروست کردووە کە تێیدا کۆچکردنی سۆمەرییەکان دەردەخات لە ناوچەکانی هەنگاریا و رۆماندا بۆ ئەنەدۆڵ و باکووری فوڕات و پاشان دابەزینیان بۆ دەشتی لیتەیی کە بەوڵاتی سۆمەر ناسراوە[٦].

هێندێکی تر لە زانایان سۆمەرییەکان دەبەنەوە سەر نەتەوەی باسک و چەند بەڵگەیەکی بێ هێزی زمانەوانیشی بۆ دێننەوە، ئەوەی شایانی باس بێت هەموو ئەو رایانە کە باس کران هیچیان جێی بڕوا و متمانە نین چونکە ساغکردنەوەی دۆزێکی وا پێویستیی بەزۆر بەڵگەی مادیی بنەبڕ هەیە کە ئەو کێشەیە یەکالا بکاتەوە، تەنانەت ئەو زانایانەی کە خاوەنی ئەو رایە باسکراوانەن خۆشیان گومانیان لە راکانیان هەیە و دوودڵن لێی. رەسەنی سۆمەرییەکان یاخود کێشەی سۆمەرییەکان وای لێ هاتووە کە خۆرهەڵاتناسی بەنێوبانگ (H. FRANKFOOT) بڵێت: لێکۆڵینەوە و گفتوگۆ لەسەر ئەم کێشەیە لەوانەیە لە کۆتاییدا ببێتە شوێنکەوتنی ئەندێشە و تەراویلکە کە بەهیچ جۆرێک بوونی نییە![٧].

بەڵام ئەم رایەی کە زۆرترینی هەموو مێژوونووس و ئارکیۆلۆژییەکانی جیهان لەسەری رێککەوتبن ئەوەیە کە رەسەنی سۆمەرییەکان دەبەنەوە سەر چیاکانی زاگرۆسی کوردستان. ئەم رایەی کە رەسەنی سۆمەرییەکانی دەبردرێتەوە سەر زێتر لە هەموو رایەکانی دیکە لەگەڵ راستیدا دەگونجێت

بەهۆی ئەو بەڵگە مادی و گیانی و کەرەستە ئارکیۆلۆژییانەی پشتگیریی ئەم رایە دەکەن هەروەکو لە کۆتایی ئەم باسەدا بەدرێژی باسیان لێوە دەکەم.

زانای بەنێوبانگی ئارکیۆلۆژی: جۆرج رۆ دەربارەی ئەم مەسەلەیە دەڵێت «دانیشتوانی (عەبید) وا دەردەکەوێت کە لە ئێرانەوە هاتبن – دیارە مەبەستی باکووری خۆرئاوا و خۆرئاوای ئێرانە کە کوردستانی بن دەستی ئێرانە – هەروەها هەندێک بەڵگە هەیە ئەوە دەردەخات کە لە باکووری عێراقەوە (باشووری کوردستان)ەوە هاتبن و ناوچەکەیان گرتووە و یاساکانی خۆیانیان بەسەر دانیشتوانە هەرە کۆنەکانی ئەم ناوچانەدا سەپاندووە. لەلایەکی ترەوە فەخفورییەکانی ئاریدۆ ئەوە دەردەخات کە دانیشتوانە سەرەتاییەکانی باشووری عێراق رەسەنیان دەگەڕێتەوە بۆ عەبید و خەڵەفییەکانی باکوور، – مەبەستی باشووری کوردستانە – پاشان دەڵێت: بەدڵنیاییەوە خەڵەفییەکان بریتین لە کشتیارەکانی حەسوونە و چەرمووی چاخی بەردینی نوێ کە کۆچیان بۆ ئەو ناوچانە کردووە»(٨).

هەروەها پرۆفیسۆری بەنێوبانگ هاری ساکز دەڵێت: «لە کۆتایی چاخەکانی پێش مێژوو و چاخە مێژووییەکان، سۆمەرییەکان لە خۆرهەڵات و باکووری خۆرهەڵاتەوە هاتوونەتە باشووری وڵاتی بابلەوە»، دیارە مەبەستی (خۆرهەڵات) بەتەنها ناوچەکانی خۆرئاوای ئێرانی ئێستا بووە و کە پێی دەگوترێت ئیلام و ئێستاش بەلوڕستان و لەکستان نێوی دەرکردووە کە دوو هەرێمی گەورەی باشووری خۆرهەڵاتی کوردستانن. پاشان پرۆفیسۆر هەندێک بەڵگەی مادی بۆ راکەی دەهێنێتەوە کە لە دواییدا لێیان دەدوێم و گرنگترینی ئەو بەڵگانە بۆ رەسەنی سۆمەرییەکان پەرستگای زەکورەیە(٩).

دکتۆر فەوزی رەشید: مامۆستای زمانی سۆمەری لە کتێبەکەی خۆیدا (رێزمانی سۆمەری) دەڵێت «ئێمە لەو بڕوایەداین کە سۆمەرییەکان هەر دانیشتوانی بەشە باکوورییەکانی عێراق بن – مەبەستی باشووری کوردستانە – و هاتوونەتە ناوچەکانی باشوور و بەشێوەی کۆمەڵ کۆمەڵ و

بەهۆی زۆربوونی دانیشتوانی بەشە باکوورییەکان کوردستان – لەکاتی هەردوو شارستانیی سامەڕا و خەڵەف، کە ڕێژەی کەرەستە خۆراکییەکان بەشی نەکردوون کە ناوچەکە هێناویەتییە بەرهەم، بووەتە هۆی ئەوەی کە ئەم زێدە دانیشتوانانە بەرەو باشوور کۆچ بکەن»(١٠).

هەروەها دکتۆر سوبحی ئەنوەر رەشیدیش، دەڵێت «پاشەڕۆکە ئارکیۆلۆژییەکان سەلماندوویەتی کە ئەمانە – سۆمەرییەکان – رەسەنیان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو نەتەوانەی کە لە چاخەکانی پێش مێژووەوە لە عێراقدا ژیاون – دیارە مەبەستی بەشی باکوورێتی کە ئەویش کوردستانە – و لە چاخە مێژوویینەکاندا بەسۆمەرییەکان ناسراون بەهۆی ئەو شوێنە جوگرافییەی کە تێیدا کۆبوونەتەوە لە بەشی باشووری عێراقدا»(١١).

دکتۆر یوسف حوبیش، لە کتێبەکەیدا (مرۆڤ لە ئەدەبی دۆڵی رافیدەین)دا دەڵێت «هەڵبەتە رەسەنی سۆمەرییەکان چیاکانە، لەبەرئەوەی جلەکانیان خوری بووە و پیشەسازیشیان لە مس بووە»(١٢).

پسپۆری ئارکیۆلۆژی (هندکۆک) لە کتێبەکەی خۆیدا (شوێنەوارەکانی دۆڵی رافیدەین)، رەسەنی سۆمەرییەکان دەباتەوە سەر ناوچەی ئیلام. واتە چیاکانی زاگرۆسی خۆرهەڵاتی کوردستان(١٣). پاشان دەڵێت: «سۆمەرییەکان و ئیلامییەکان بەزمانێک گفتوگۆ دەکەن کە سامی نییە و هەردوولایان فەرهەنگیان هەبووە و هەردوولایان نووسینی مێخییان بەکارهێناوە»(١٤).

هەروەها مامۆستا (لون) لە کتێبەکەی خۆیدا (چیرۆکی مرۆڤ)، دەڵێت «... لەپاش چەند ساڵێک و – دوای لافاوە مەزنەکە – سۆمەرییەکان لە باکوورەوە – لە کوردستانەوە – هاتن. ئەمانە لە توخمی سپین و کاتی خۆی لە چیاکاندا نیشتەجێ بوون، وا راهاتوون کە خوداوەندەکانیان لەسەر لووتکەی گردەکان (زەکورەکان) بپەرستن و پەرستگاکانیان لەسەر دروست بکەن».

پرۆفیسۆر فازیل عەبدولواحید عەلی، مامۆستای سۆمەرییەکان لە کۆلیجی ئادابی زانکۆی بەغدا دەربارەی رەسەنی سۆمەرییەکان دەڵێت:

«ئێمە وای دەبینین کە سۆمەرییەکان بەردەوامیی ئەو نەتەوانە بن کە لە چاخەکانی پێش مێژووەوە لە دۆڵی رافیدەیندا نیشتەجێ بوون کە لە باکووری وڵاتەوە – مەبەستی باشووری کوردستانە – بەرەو باشوور بەرەو خوار بوونەتەوە و لەو ناوچەیەدا کەوا راستترە نێوی سۆمەربی پێ بگوترێت نیشتەجێ بوون کە سۆمەرییەکان خۆشیان بەنێوی ئەو شوێنەوە ناسراون لە چاخە مێژووییەکانی دواییدا»(١٥).

هەروەها دکتۆر سامی سەعید ئەحمەد لە کتێبەکەی خۆیدا دەربارەی رەسەنی سۆمەرییەکان دەڵێت: «سۆمەرییەکان دانیشتوانی عێراق خۆیین کە لە ناوچەکانی باکوور – مەبەستی باشووری کوردستانە – نیشتەجێ بوون پێش ئەوەی بەرەو باشوور کۆچ بکەن»(١٦).

زانا کوردەکان کەسی وایان لە رەسەنی ئەم سۆمەرییانە نەدواون، تەنها پرۆفیسۆری زانیاریی زمان د. پاکیزە رەفیق حیلمی نەبێت کە لە لێکۆڵینەوەکەی خۆیدا دەربارەی سۆمەرییەکان نەک هەر دەیانباتەوە سەر چیاکانی کوردستان، بەڵکو باسی ئاری بوونی ئەم سۆمەرییانەش دەکات(١٧). دەربارەی ئاری بوونی ئەم سۆمەرییەکان، هەرچەندە چەند بەڵگەیەکی بەهێز پشتگیریی ناکات! بەڵام پێش د. پاکیزە، مامۆستا (وادن)ی زانکۆی لەندەنیش، هەر رای وابووە کە سۆمەرییەکان ئاری رەگەز بوون(١٨).

ئەو رایانەی کە باس کران، مشتێک لە خەرواری ئەو زانایانەیە کە بەبڕواوە رەسەنی سۆمەرییەکان دەبەنەوە سەر چیاکانی کوردستان. بێگومان هەر یەک لەمانە راکانی خۆیان بەچەندەها بەڵگەی مادی و مێژوویی بەهێز کردووە، هەرچەندە بەتەواوەتی راستیی ئەو مەسەلەیە یەکالا نەبووەتەوە، بەڵام دەتوانین بڵێین کە ئەو بەڵگانەی کە گەواهی بۆ ئەوە دەدەن کە سۆمەرییەکان رەسەنیان دەچێتەوە سەر چیاکانی کوردستان زۆر بەهێز و زێترە لەو بەڵگانەی کە سۆمەرییەکان دەبەنەوە سەر ناوچەیەکی تر یاخود هیچ نەبێت بەرپەرچی رەسەنی سۆمەرییەکان دەدەنەوە لە چیاکانی کوردستاندا.

سۆمەرییەکان بەماوەیەک لە پێش چاخە مێژووییەکاندا لە دەشتی لیتەییدا دەرکەوتوون و بێگومان خودی خۆشیان پاش داهێنانی نووسین لە رەسەن و نیشتمانی خۆیان بەتەواوەتی نەدواون و ئاشکرایان نەکردووە، تەنها ئەوە نەبێت کە (چیا)یان زۆر لە لا پیرۆز بووە، هەروەکو لە هەندێک نووسینی تەختە گڵەکانیاندا دەردەکەوێت، لەبەرئەوە هەر یەکێک بیەوێت لە رەسەنی سۆمەرییەکان بکۆڵێتەوە دەبێت پەنابەرێتە بەر چەند بەڵگەیەکی مادی و کەرەستە ئارکیۆلۆژییەکان و هەستی ئایینیان و پێکهاتنی بایۆلۆژییان و چەند شتی مادیی تر. ئەمە جگە لە هۆکاری جیۆگرافیی ناوچەکە کە ئەویش تیشکێک دەخاتە سەر نیشتمانی یەکەمینی سۆمەرییەکان هەروەکو لە دواییدا تەواوی ئەو بەڵگانە باس دەکرێت.

پەراوێزەکانی بەشی پێنجەم:

(١) ب. لا، ٤٤٤ العراق في موكب الحضارة، اعداد نخبة من أساتذة التاريخ، الجزء الاول، بغداد، ١٩٨٨.
(٢) ب. لا، ٢٢، د. فاضل عبدالواحد علي، من الواح سومر الى التوراة، بغداد، ١٩٨٩.
(٣) ب. س. پ. لا، ٦٧-٦٨، العراق في التاريخ.
(٤) ب. س. پ. لا، ٥٣، د. هاري ساكز.
(٥) ب. لا، ٢١٤، د. پاکیزە رەفیق حیلمی، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژمارە، ١١٣.
(٦) ب. س. پ. لا، ٢٧، د. فاضل عبدالواحد علي.
(٧) ب. س.پ. لا، ١٢٣ جۆرج رۆ.
(٨) ب. س. پ. لا، ١٢٣.
(٩) ب. س. پ. لا، ٥٣، د. هاري ساكز.
(١٠) ب. لا، ٢٦، د. فوزي رشيد، قواعد اللغة السومرية.
(١١) ب. س. پ. لا، ٤٤٥، العراق في موكب الحضارة.
(١٢) ب. لا، ٤٥، د. يوسف حبي، الإنسان في أدب وادي الرافدين، بغداد، ١٩٨٠.
(١٣) ب. لا، ٣٤، د. احمد سوسة، تاريخ حضارة وادي الرافدين، الجزء الأول، ١٩٨٣.